

Identyfikacja (tożsamość) wizualna państwa polskiego okiem projektanta

Identyfikacja wizualna państwa brzmi dumnie, pod warunkiem, że mamy rzeczywiście zaprojektowany całościowy system wizualnego znakowania symbolami tegoż państwa. Tak się niestety składa, że w wypadku polskiej tożsamości wizualnej jest to niekończący się ciąg przymiarek lub częściowych rozwiązań.

Zanim przyjrzymy się historii normowania naczelnego symbolu Rzeczypospolitej ostatnich 100 lat,

Powyższa definicja odnosi się co prawda do firm, ale bez jej naruszenia możemy słowo „firma” zastąpić słowem „państwo”. Zasady jej tworzenia pozostają niezmiennie – im szersza, bardziej szczegółowa, obejmująca wszystkie przewidywalne materiały i technologie, tym lepiej. Różnica między firmą a państwem tkwi w skali rzeczywistych i potencjalnych obszarów ekspozycji znaków firmy i państwa. Podstawowe założe-

Pieczęć „prawników warszawskich” (styczeń 1917 r.)

Orzeł Rady Regencyjnej, za Wikipedia

a także zakresowi tych unormowań, warto przywołać definicję – czym jest współczesna identyfikacja wizualna.

System identyfikacji wizualnej – zestaw symboli, znaków, kolorów, materiałów, które wyróżniają i pozwalają na identyfikację firmy w otoczeniu. SIW (system identyfikacji wizualnej) tworzą: symbol (znak i logotyp), druki używane przez firmę (papier firmowy, koperty, wizytówki i inne), kolory, aranżacja stoisk targowych oraz wnętrza firmy, identyfikatory i ubiór wyróżniające pracowników, materiały wykorzystywane w działaniach reklamowych i *public relations*, oznaczenia środków transportu firmowego (samochody osobowe i ciężarowe), zewnętrzne tablice informacyjne, opakowania. Wśród zasad przyświecających profesjonalnemu tworzeniu systemu identyfikacji wizualnej znajdują się: zgodność ze specyfiką działania firmy, spójność, rozpoznawalność, oryginalność i inne¹.

nie jednolitości występowania znaków, jak i oszczędności wynikające z wprowadzenia systemu, różnią się także wyłączenie skalą. Wobec różnicy wielkości firmy i państwa, a co za tym idzie – ilości elementów wymagających wprowadzenia, nadzoru, różny jest też czas pełnego wprowadzenia systemu w życie. Cała procedura projektowa wymaga pracy zespołu specjalistów – od projektanta po technologów, a także weryfikacji opracowań poprzez próby wykonania z konkretnych materiałów czy na konkretnych podłożach.

Odmienne od powyższego, heraldyka operuje ograniczonym do minimum zestawem stałych elementów, bez konieczności weryfikacji opracowania, nie tylko technologicznej, ale także materiałowej, czy skalowalności i czytelności znaku heraldycznego. Wynika to z takich historycznych zaszczości, jak choćby sama ekspozycja herbu bądź godła heraldycznego na stosunkowo dużych tarczach używanych przez rycerzy i ich oddziały. Zmieniły się co prawda czasy i możliwości, heraldyka jednak trzyma się kanonów wieku XIII–XIV.

1 Źródło: Media i Marketing Polska (DT), <http://www.newslines.pl/naukapublicrelations/slownikpojecz/art44,system-identyfikacji-wizualnej.html>

Historia budowania tożsamości wizualnej po odzyskaniu niepodległości

Za pierwsze próby urzędowego określenia kształtu znaku odradzającego się państwa możemy uznać dwa projekty z 1917 roku: orła „prawników warszawskich” Kazimierza Kierskiego, w formie kazimierzowsko-ja-giellońskiej, oraz orła Tymczasowej Rady Stanu, przyjętego następnie przez Radę Regencyjną, autorstwa Bronisława Gembarzewskiego. Swoją rolę w przywracaniu orła mieli także zaborcy, wprowadzając do pieczęci lokalnych wzór heraldycznego polskiego orła (administracja niemiecka).

Początkowy kształt orłów (były różne wersje) uznany został przez Sejm Ustawodawczy w roku 1919 za niewłaściwy, podjęto zatem prace nad godłem wzorowanym na orle z 1831 r. (data ostatniego wolno obradującego Sejmu). Miało to uzasadnienie polityczne – akcentowania ciągłości państwa. Dopracowywanie wyglądu herbu Rzeczypospolitej trwało równoległe w Ministerstwie Sztuki i Kultury oraz Ministerstwie Spraw Wojskowych, czego efektem było powstanie dwóch wersji kształtu orła i jednocześnie brak konsensusu przy jego wyborze.

Wyrazem poszukiwań kształtu godła państwowego były także projekty znaczków pocztowych przesłane na konkurs Warszawskiego Towarzystwa Artystycznego w 1918 r. Niektóre z prac zostały zakupione przez WTA i opublikowane.²

Ks. dr Paweł Dudziński w artykule *Z dziejów Orła odrodzonej Rzeczypospolitej*³ ocenia ówczesne działania następująco:

Potrzeba stworzenia od podstaw systemu naczelných znaków odrodzonego państwa obnażyła dotkliwy brak wiedzy w zakresie identyfikacji wizualnej, jak i narodowe słabostki.

Kolejną inicjatywą był konkurs na projekt herbu Rzeczypospolitej ogłoszony przez Ministerstwo Sztuki i Kultury w lipcu 1919. Efekt tego konkursu był mierny, jako że najwybitniejsi artyści w nim udziału nie wzięli. Pośrednio efektem, wobec braku jednolitej wykładni plastycznej, a co za tym idzie – dość przypadkowego przetwarzania w projektach różnych wersji historycznych, była ustawa z roku 1919, niezawierająca załącznika z wzorem herbu Rzeczypospolitej.

Historyk Tomasz Pietras w popularnonaukowym artykule pt. *Z Orłem Białym poprzez wieki. Cz. 4: Spory o orła i koronę w XIX i XX wieku*⁴ pisze tak:

² Katalog prac konkursowych na marki pocztowe Królestwa Polskiego, wyd. Warszawskie Towarzystwo Artystyczne Warszawa 1918.

³ P. Dudziński, *Z dziejów Orła odrodzonej Rzeczypospolitej*, „Studia i Materiały Centralnej Biblioteki Wojskowej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego”, nr 2 (9) 2018.

⁴ T. Pietras, *Z Orłem Białym poprzez wieki. Cz. 4: Spory o orła i koronę w XIX i XX wieku*, orzelbialy.edu.pl/http://orzalbialy.edu.pl/czesc-5/?fbclid=IwAR0yDuphFs8XjF0qoP8SeCELXfU79GchxPNmxAumkQdnyuhmi10_BfuXO4 oraz histmag.org, link: <https://histmag.org/Z-Orlem-Bialym-poprzez-wieki.-Cz.-4-Spory-o-orla-i-korone-w-XIX-i-XX-wieku-8290>

[...] rząd zgłosił do Sejmu Ustawodawczego wniosek w sprawie godła i barw narodowych. 1 sierpnia 1919 roku Sejm przyjął ten projekt w ustawie o godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej. Postanowiono, że Polska po 123 latach niewoli miała odzyskać godło podobne do tego, które straciła w okresie rozbiorów. Główną inspiracją dla projektantów pierwszego herbu państwowego odrodzonej Rzeczypospolitej z 1919 roku został więc wcale nie orzeł piastowski czy renesansowy, ale klasycystyczny z 2. połowy XVIII wieku.

Godło z 1919. Oficjalny herb II Rzeczypospolitej z orłem wzorowanym na klasycystycznym (1919)

[...] Klasycystycznego w swej formie orła umieszczono na ahistorycznej, nowożytniej, francuskiej tarczy. **Przyjętą ustawę i wzór orła traktowano jednak jako tymczasowe**, gdyż trwały jeszcze walki o granice, a ostateczne rozstrzygnięcie miała przynieść konstytucja RP, w praktyce wzór ten miał jednak obowiązywać aż do 1927 roku. Projekt Orła Białego z 1919 roku nie był zbyt udany pod względem plastycznym i heraldycznym, wytykano mu m.in. zbyt naturalistyczny, „falbaniasty” rysunek upierzenia orła, nieco przyciężką i mało subtelną formę graficzną niezgodną z duchem czasu, przezywano go gęsią...

W artykule Tomasa Pietrasa mamy kilka niedopowiedzeń. Zaczniemy od stwierdzenia „1 sierpnia 1919 roku Sejm przyjął ten projekt w ustawie o godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej” (mowa o herbie), które jest nieprawdziwe częściowo. Jeśli zajrzyjmy do wspomnianej Ustawy z dnia 1 sierpnia 1919 r. o godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej⁵ i znajdziemy taki oto zapis, proszę zwrócić uwagę na jego wytłuszczone zakończenie:

Art. 1. Dopóki nie zostaną ustalone granice Państwa Polskiego i dopóki konstytucja nie określi godła, barw państwowych, jak i tytułów urzędów i instytucji pań-

⁵ Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej. Dziennik Ustaw RP, nr 69 z 28 VIII 1919 r., poz. 416. – Internetowy System Aktów Prawnych, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19190690416>

stwowych, urzędy Rzeczypospolitej używać winny godeł i barw według załączonych wzorów:

1. Herbu Rzeczypospolitej.

Za herb Rzeczypospolitej Polskiej uznaje się znak orła białego z głową zwróconą w prawo (dla patrzącego w lewo), ze skrzydłami wzniesionymi do góry, ze złotymi szponami, koroną i dziobem w czerwonym polu prostokątnym (wzór No 1).

Szczegółowy rysunek orła państwowego ustali Rada Ministrów na wniosek Ministra Sztuki i Kultury.

Ustawa jasno stawia sprawę tymczasowości potencjalnego wyglądu herbu, jak i braku jego wzorca. Drugie przekłamanie dotyczy prezentowanego w artykule Pietrasa wzoru herbu podpisanego jako „Oficjalny herb II Rzeczypospolitej”. Wystarczy przyjrzeć się tejże ustawie, a szczególnie dokładnie jej załącznikom. Łatwo to sprawdzić, zaglądając do ustawy z 1919 r. w zasobach Sejmu⁶. Proszę zwrócić uwagę na załączniki

Wzór herbu jakoby pochodzący z broszury Łoży pt. *Godło i barwy Rzeczypospolitej Polskiej*, 1921

z flagami z herbem: nr 4, 5, 7a, bo to jedyne miejsca, gdzie pojawia się nieco szkicowy rysunek herbu.

Brak jakiegokolwiek prezentacji wzoru samego herbu, załącznik nr 1 prezentuje wzór pieczęci wielkiej z rysunkiem orła. Zatem wyżej prezentowany obrazek z herbem II RP (1919) trudno nazwać oficjalnym herbem.

Potwierdza ten fakt tymczasowości, również dr Jerzy Wrona w artykule *Najnowsze dzieje symboli państwowych i narodowych polski*. Choć i on pisze o wyglądzie herbu, którego nie zaprezentowano detalicznie w Ustawie:

Tekstowi ustawy towarzyszył jedynie wzór pieczęci Rzeczypospolitej, na której orzeł był identyczny do orła

herbowego⁷. Orzeł ten, choć nawiązywał w rysunku do klasycystycznego orła Rzeczypospolitej z końca XVIII w., był mało udany artystycznie i od samego początku jego postać wywoływała głosy krytyki⁸.

Kolejną odsłonę walki o kształt naszego godła przyniosły rządy premiera J. Moraczewskiego, formalnie Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej. Leszek Pudłowski opisuje to następująco:

Pierwszym urzędowym godłem Polski stał się jednak orzeł bez korony, ponieważ krótkotrwały (XI 1918 – I 1919) rząd Jędrzeja Moraczewskiego, składający się głównie z socjalistów i radykalizujących ludowców, dyrektywą ministra spraw wewnętrznych Stanisława Thugutta, próbował wprowadzić orła bez korony⁹.

Wspomniana wyżej dyrektywa ministra spraw wewnętrznych Stanisława Thugutta brzmiała zaś następująco:

Państwo polskie na mocy reskryptu obywatela Naczelnika Państwa do obywatela Ignacego Daszyńskiego z dnia 14-go listopada 1918 i późniejszych ustaw otrzymało ustrój republikański. W konsekwencji pociąga to za sobą drobną zmianę w herbie państwa, mianowicie: usunięcie z nad głowy Orła Białego korony królewskiej. Zgodnie z opinią rady ministrów polecam z pieczęci usunąć rzeczoną koronę¹⁰.

Cytowana wyżej dyrektywa weszła w życie na krótko, jest kilka artefaktów powstałych na jej bazie, jednak wywołała potężną burzę polityczną. Warto w tym miejscu wspomnieć, iż sama dyrektywa była efektem zmiany koncepcji politycznej dużo szerszej – zakończenie próby politycznego odtworzenia Królestwa Polskiego i przejścia do budowania koncepcji państwa demokratycznego – Rzeczypospolitej. Próby określenie naszej tożsamości orłem bez korony sięgają zaś do samych początków zrywu wolnościowego (np. Powstanie Wielkopolskie, Legiony) a nawet wcześniej. Interesującym faktem, dotyczącym tejże dyrektywy, jest to, że choć szybko zaprzestano jej stosowania, to nigdy jej nie odwołano.

A skoro jesteśmy przy tymczasowości znaków państwa i braku wzorca herbu w Ustawie z 1919, warto zwrócić uwagę, że w roku 1921 ukazała się broszura Ministerstwa Spraw Wojskowych, opracowana przez

7 [przypis z cytatu] Ustawa nie ustaliła szczegółów rysunku orła państwowego, oczekując w tej kwestii wniosków Ministerstwa Sztuki i Kultury (M. Opalek, *Białe Orły. Rzecz o godle i barwach państwa polskiego*, „W obronie Ojczyzny” (Lwów) 1921, s. 20.

8 J. Wrona, *Najnowsze dzieje symboli państwowych i narodowych polski*, <https://www.pogotowieflagowe.pl/artykuly/najnowsze-dzieje-symboli-panstwowych-i-narodowych-polski.html>

9 Tamże.

10 Za: L. Pudłowski, *Z najnowszych dziejów Orła Białego*, [w:] *Orzeł Biały herb państwa polskiego. Materiały sesji naukowej w dniach 27–28 czerwca 1995 roku na Zamku Królewskim w Warszawie*, pod redakcją S.K. Kuczyńskiego, DiG, Warszawa 1996.

6 Tamże.

Stanisława Łoży pt. *Godło i barwy Rzeczypospolitej Polskiej* z barwnymi rysunkami godła państwowego według projektów Zygmunta Czaykowskiego. Trudno jednakowoż traktować tę broszurę jako uzupełnienie

OBJAŚNIENIA.—LÉGENDE.

1. Pieczęć wielka Rzeczypospolitej.
Grand sceau de la République.
2. Pieczęć Naczelnika Państwa.
Sceau du Chef de l'Etat.
3. Pieczęć władz i urzędów państwowych.
Sceau des autorités et des services d'Etat.
4. Flaga narodowa.
Pavillon national.
5. Flaga Naczelnika Państwa.
Pavillon du Chef de l'Etat.
6. Flaga handlowa oraz przedstawicieli dyplomatycznych i konsularnych.
Pavillon de commerce et des représentants diplomatiques et consulaires.
7. Flaga wojenna.
Pavillon de guerre.
8. Proporzec wynieszony na dziobie okrętu wojennego.
Pavillon de beaupré.
9. Znak wynieszony na szczycie maszty wielkiego okrętu wojennego.
Flamme hissée à la pomme du grand mâit de navires de guerre.
- 10 i 10a. Chorągiew pułku i szkoły piechoty: strona prawa i lewa.
Drapeau de régiment et d'école d'infanterie: face et revers.
- 10b. Chorągiew pułku i szkoły piechoty: wymiary strony prawej i lewej.
Drapeau de régiment et d'école d'infanterie: dimensions de la face et du revers.
- 11 i 11a. Sztandar pułku i szkoły jazdy: strona prawa i lewa.
Étendard de régiment et d'école de cavalerie: face et revers.
- 11b i 11c. Sztandar pułku i szkoły jazdy: wymiary strony prawej i lewej.
Étendard de régiment et d'école de cavalerie: dimensions de la face et du revers.
12. Proporzcyk Naczelnika Państwa.
Guidon du Chef de l'Etat.

vi

Skan spisu załączników barwnych w broszurze Łoży

Porównanie skanu załącznika nr 5 z broszury Łoży z domniemanym herbem z tejże broszury

załączników do ustawy z roku 1919. Broszura powiela bowiem zasób załączników z Ustawy 1919 i, co ciekawe, również w niej brak wyodrębnionego wzoru herbu RP. Ciekawą rzeczą jest, na co zwraca w swojej pracy uwagę

Marek Adamczewski¹¹, iż zasób ilustracyjny tejże broszury jest niespójny – orły różnią się na poszczególnych ilustracjach – i nie wiadomo, czy jest to działanie przypadkowe, czy też celowe.

Skąd zatem obie te wersje herbu tymczasowego „wz. 1919”? Podejrzewać należy, że w pierwszym przypadku jest to odtworzenie współczesne na bazie wzoru pieczęci (załącznik nr 1 Ustawy z 1919 r.), natomiast w drugim wypadku jest to herb wyjęty z wzoru chorągwi, załącznik nr 5 z książeczki Łoży, z dodaną współcześnie tarczą. Można zatem przyjąć, iż nie istnieje żaden, mniej czy bardziej usankcjonowany prawnie, wzór herbu z tego okresu.

Warte przypomnienia jest też wypracowane przez wojskowych w 1919 r. jednoznaczne określenie barwy czerwonej jako *vermillion*, czyli *minium*. Wydaje się, że minia – odcień czerwony – jest zbliżona, a może nawet tożsama z *cynobrem*. Według Adama Chmiela (zob. niżej) w broszurze z 1921 r. „znaki Rzeczypospolitej wojskowi zabarwili karmazynem”¹². Niejednorodność barwy czerwonej pojawia się zresztą na wielu artefaktach z tego okresu.

W kwestii barwy czerwonej mamy jednak większe zamieszanie, a to z powodu ich słownego określania. W 1924 r., przy okazji prac nad nowelizacją ustawy z 1919 r., pojawia się z jednej strony ukonkretnienie barwy czerwonej – „z tem sprecyzowaniem, że kolor czerwony ma odpowiadać barwie cynobru”¹³. Z drugiej strony, przy okazji korespondencji w tym temacie Adama Chmiela, będącego orędownikiem cynobru jako kanonicznej barwy heraldycznej, pojawia się określenie barwy czerwonej w broszurze Łoży jako *amarantu*, który należy odrzucić.

Jak z tego widać, odbiór indywidualny tej samej barwy, a co za tym idzie, jej słowne określenie, może ulegać zmianom (*karmazyn/amarant*) nawet w przypadku tego samego odbiorcy (A. Chmiel). Temat nazewnictwa odcieni czerwieni, jak i małej precyzji przypisania im konkretnego odcienia np. barwie *karmazynowej* został przedstawiony w artykule *Niestata czerwień*:

„zaczniemy od polskiego produktu eksportowego, zwanego *koszenilą* (kwas karminowy), odpornego na działanie światła i utlenianie. Był to barwnik z wysuszonych i zmielonych owadów zwanych *czerwcami* polskimi *Porphyrophora polonica*. Dawał odcień określany jako *karmazynowy*, *karmin*, lub kolor krwi żyłnej, można też go określić jak Adam Kromer, w swoim *Małym herbarzu* – „*Karmazynowy odcień czerwieni* (określany także jako *szkarłat* albo *karmin*) można uznać za najbardziej polski”. Tu wypada dodać, że

11 M. Adamczewski, *Orzeł Biały, ale jaki? Poszukiwania formy polskiego orla państwowego w okresie międzywojennym*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. XVI (XXVII), s. 19.

12 Tamże, s. 16.

13 Tamże, s. 30.

użyte przez Kromera, jako synonimy, określenia tej czerwieni, wskazują na dużą trudność rozróżnienia odcieni, o ile karmin bywa opisywany jako „kolor ja-skrawoczerwony”, to już szkarłat „mocny, ciemno-

Wzór herbu RP z rozporządzenia Prezydenta z 1927

czerwony kolor, podobny do barwy krwi”, zaś karmazyn „bardzo intensywny czerwony kolor”. Jak widać, nie pomagają w tym rozróżnieniu również ich opisy, które można interpretować dwojako.¹⁴

Ta niejednorodność barwy czerwonej, różne jej odcienie, pojawia się zresztą na wielu artefaktach z tego okresu, szczególnie przedstawieniach herbu.

Okres między rokiem 1919 a 1927 to nadal ciąg nieustających sporów o wygląd godła państwowego, jak i prób jego zaprojektowania idących w trzech kierunkach: a) ewolucja orła z 1919, b) uwspółcześnienie orła historycznego, c) orzeł modernistyczny. Efektem tego była wielość wersji orła funkcjonujących w przestrzeni publicznej, zaczynając od jego przedstawień mniej lub bardziej urzędowych, poprzez monety i banknoty, a na artystycznych przedstawieniach w detalu architektonicznym kończąc, ale i brak konsensusu. Między innymi próbami znalezienia wzoru godła RP zainteresowana była także Mennica Państwowa, która uzyskała wolną rękę w tym względzie, mogąc poszukiwać jego nowej formy na rewersy monet. Wielość wzorów, przy jednoczesnej konieczności ręcznego odtwarzania z nich godła, przez różnych artystów i rzemieślników, zwielokrotniała chaos wizualny. Zwrócić należy przy tym uwagę na fakt, iż ważniejszym celem opracowania kształtu orła było jego wykorzystanie sfragistyczne, na pieczęciach urzędowych, i prace koncentrowały się przede wszystkim na tym polu. Jednocześnie w tym okresie wypracowany zostaje ogólny kanon projektowy, jak powinien wyglądać orzeł. Ostateczne skupiono się na ewolucyjnym poszukiwaniu właściwej formy orła z pieczęci z 1919 r.

W tym także okresie przyjęto jako wytyczną projektową, iż złoty powinien być dziób i pazury, czyli części rogowe, nie zaś nogi aż do upierzenia. Co miało głębokie uzasadnienie wynikające tak z nazwy własnej naszego godła – Orzeł Biały, a co za tym idzie – wyróżnialności tegoż wśród orłów europejskich.

Okres chaosu i rozchwiania przerywa rozporządzenie Prezydenta RP z roku 1927, wprowadzające nowy kształt Orła Białego na tarczy francuskiej, projektu Zygmunta Kamińskiego. Niejako na przekór twierdzeniu Z. Kamińskiego – „Uważałem, że godło Polski należy wybrać z okresu największego rozkwitu, kiedy Biały Orzeł reprezentował wielkość mocarstwową Polski. Bez wahania wybrałem typ orła Jagiellonów (...)”¹⁵ – pojawia się wątpliwość co do tejże inspiracji, z racji istnienia bardzo podobnego kształtu orła na plakiecie z roku 1924, autorstwa Elizy Beetz-Charpentier¹⁶. Wizerunek tejże plakiety został zamieszczony w 1995 r. w katalogu wystawy *Orzeł Biały – 700 lat herbu państwa polskiego* (s. 192, il. nr 210) prezentowanej na Zamku Królewskim w Warszawie. Sprawa tej, ewentualnej, inspiracji nie została dotąd wyjaśniona przez historyków.

W kwestii barwy czerwonej art. 2 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 stanowi jasno: „Barwami państwowymi są kolory biały

Orzeł z plakiety Elizy Beetz-Charpentier, 1924

i czerwony w dwóch poziomych równoległych pasach o równej szerokości i długości, z których górny jest biały, dolny zaś czerwony. Kolor czerwony odpowiada barwie cynobru”¹⁷. Późniejszy dekret z 1955 r. powtórzy ten zapis *in extenso*.

¹⁵ za: <https://histmag.org/Z-Orlem-Bialym-poprzez-wieki.-Cz.-4-Spory-o-orla-i-korone-w-XIX-i-XX-wieku-8290>

¹⁶ A.L. Włoszczyński, *Dwa w jednym*, orlido.pl, link: <http://www.orlido.pl/index.php/historia/dwa-w-jednym/2332>

¹⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach, Dz.U. 1927 nr 115 poz. 980, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19271150980>

Systematyczna implementacja nowego wzoru godła państwowego (oraz jego drobne retusze) trwała do końca 1938 r., tj. do wydania ujednoliconego tekstu rozporządzenia z 13 XII 1927 r.

Nagrodzony projekt herbu, autorzy: Michał Bylina i Firmin Bandtke – wersja pokonkursowa, dopracowana

Okres po II wojnie światowej

Okres powojenny to całkowita zmiana ustroju państwa, a co za tym idzie – przemożna chęć zmiany godła państwa na wzór będący odzwierciedleniem nowej rzeczywistości społeczno-politycznej. Rozpisany w 1946 r. konkurs na projekt herbu państwowego, z zakreślonym kanonem orła bez korony i w duchu orłów piastowskich, ale też zachowujący wytyczną przedwojenną o złotych pazurach, przyniósł co prawda kilka

Herb PRL z 1955 r.

bardzo ciekawych projektów, w tym nagrodzony Bylina, jednak do realizacji jego efektów nie doszło.

Ostatecznie podjęto decyzję o pozbawieniu orła projektu Z. Kamińskiego z 1927 r. korony, co pozwalało na niemal bezkosztowe wprowadzenie go do użytku, przedwojenne orły pozbawiano korony w sposób

mechaniczny. Takim przekształceniom uległy także czcionki z orłami będące w zasobach typograficznych drukarni.

Kolejna wersja wyglądu orła Z. Kamińskiego, przerysowanie praktycznie bez rażących zmian, a jednocześnie usankcjonowanie nowego wyglądu herbu (orzeł bez korony), ukazała się wraz z nowym uregulowaniem kwestii symboli narodowych w 1955 r. Jak wspomniano wcześniej, dekret z 7 grudnia 1955 r.¹⁸ powtarza w kwestii barw zapis art. 2 z dekretu z 1927 r. – *in extenso*. Nie zmienia się zatem odcień barwy czerwonej – cynober. Tu jednak trzeba wskazać jasno, że o ile zapisy normatywne, dotyczące barwy czerwonej, nie zmieniły się od

Herb PRL z 1980 r., autor Szymon Kobyliński

1927 r., a cynober był preferowaną barwą dużo wcześniej (1919), to jednak zarówno wzorce w aktach prawnych, jak i egzekucje odbiegały od tej barwy tak w stronę karmazynu, jak i w stronę amarantu.

Większą i dość znamienne ingerencję w kształt orła Kamińskiego wprowadził dopiero Szymon Kobyliński w 1980 r., zmieniając dotychczasowe rozety na jednoznaczne gwiazdy pięcioramienne. Jednocześnie nowa Ustawa przyniosła precyzyjne określenie barw w systemie CIELUV. Co z kolei powtórzyła *in extenso* ustawa o godle z roku 1990. Trzeba tu jednak zauważyć, iż owo superprecyzyjne opisanie barw narodowych sprawiło i sprawia niewiele mniejszy problem w stosowaniu niż zapis słowny „cynober”.

Okres tak przedwojenny, jak i powojenny, charakteryzuje się skupieniem na samym kształcie orła w herbie i jego podstawowej implementacji na flagach, banderach, pieczęciach czy tablicach urzędowych, ale też stosowanie godła w porównaniu do czasów

18 Dekret z dnia 7 grudnia 1955 r. o godle i barwach Polskiej Rzeczywspolitej Ludowej oraz o pieczęciach państwowych, Dz.U. 1955 nr 47 poz. 314.

obecnych było z jednej strony nieco węższe, a z drugiej mocno obwarowane przepisami. Jeśli do tego dodamy konieczność odtwarzania godła z opublikowanego drukiem wzorca, przestanie dziwić wielość wersji, jakie funkcjonowały w przestrzeni publicznej. Okres ten charakteryzuje również posługiwanie się, równolegle

*Tablica z godłem
Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*

Wzór urzędowej tablicy owalnej z godłem, 1955

do barwnego godła państwowego, jego wersją czarno-białą, w postaci kreskowego orła (ideogram) na drukach urzędowych. Wersją niewystępującą w załącznikach do dekretu z 1927 r. i późniejszych ustaw. Po zmianie ustrojowej w 1945 r. wycofano niektóre akty wykonawcze i załączniki, jak choćby rysunek techniczny tablicy owalnej z godłem, który to wzór pojawia się dopiero w roku 1955, jednak bez rysunku technicznego.

Interesującym faktem jest, że choć samą ustawę z roku 1955 uchylono, to według wykładni prawnej Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji z 2013 r. załączniki zachowują moc prawną do dziś.

Uprzejmie informuję, że zawarte w art. 3 ust. 4 ustawy upoważnienie dla Rady Ministrów do określenia, w drodze rozporządzenia, wzorów oraz wymiarów urzędowych tablic z godłem Rzeczypospolitej Polskiej i napisem, a także sposobu ich umieszczania na budynkach siedzib podmiotów, o których mowa w art. 2a, **nie zostało jeszcze zrealizowane**. Należy przy tym jednak pamiętać, że art. 3 ust. 4 ustawy o godle (...) dodany został przez art. 1 pkt 2 lit. b) ustawy z dnia 28 lipca 2005 r. (Dz.U.2005 nr 172 poz. 1439) zmieniającej min. ustawę z dniem 24 września 2005 r. Ustawa ta uchyliła także, w art. 3, dekret z dnia 7 grudnia 1955 r. o godle i barwach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej oraz o pieczęciach państwowych (Dz. U. 1955 nr 47, poz. 314, z późn. zm.). **Jednakże art. 2 ustawy stanowi, że akty prawne wydane w celu wykonania uchylonego dekretu, zachowują moc do czasu wydania rozporządzeń wymaganych przez ustawę, o której mowa w art. 1, w brzmieniu nadanym niniejszą ustawą. W związku z powyższym należy zauważyć, że**

zachowuje swą moc rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 grudnia 1955 r. w sprawie tablic i pieczęci urzędowych (Dz. U. 1955 nr 47 poz. 316 ze zm.), wydane na podstawie art. 12 wspomnianego wyżej dekretu¹⁹.

Transformacja ustrojowa z roku 1989 przywróciła nie tylko temat kształtu korony, ale i spór o kształt samego orła, min. powrotu do orła z roku 1919. Dyskusja, jaka toczyła się w Sejmie w latach 1989–1990, pokazała, że politycy albo nie wiedzą o czym mówią (S. Niesiołowski), albo dokonują nadinterpretacji pod przyjętą tezę (M. Jurek)²⁰. Marek Adamczewski przytacza słowa Przemysława Mrozowskiego, że w chwili podejmowania decyzji nie uwzględniono sugestii heraldyków, by opracować na nowo wzór herbu państwowego w zgodzie z regułami heraldyki i w duchu estetyki współczesnej, cechującej się prostotą²¹.

Powołana w tym celu komisja zajęła się ostatecznie jedynie przywróceniem korony i pierwotnego kształtu orła projektu Z. Kamińskiego. Z racji zachowania się pierwowzoru w fatalnym stanie Andrzej Heidrich

Herb RP, autor Andrzej Heidrich, 1990

odtworzył godło, wprowadzając, za radą heraldyków, dwie istotne zmiany – rozety nieco zmieniły kształt, poprzez zmniejszenie dwóch listków, zaś tarcza herbu zamiast dotychczasowej formy prostokąta zaczęła

19 A.L. Włoszczyński, MAiC odpowiada, orlido.pl, link: <http://www.orlido.pl/index.php/orli-dom/maic-odpowiada/1334>

20 M. Adamczewski, *Orzeł Biały z 1 VIII 1919 roku – idealny wzór polskiego orła państwowego czy „heraldyczne nieszczęście”? Uwagi na marginesie inicjatywy obywatelskiej w sprawie przywrócenia „tradycyjnego” herbu Rzeczypospolitej*, *Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku* 2018, t. XX.

21 M. Adamczewski, *Orzeł Biały 1927–2017 ver. Orzeł Biały 2.0. Uwagi na marginesie prac prowadzonych w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego nad zmianą ustawy o godle państwowym i nad korektą realizacji plastycznej polskiego orła państwowego*, *„Rocznik Łódzki”* 2018, nr 68.

się zwręcać ku dołowi²². Nowa ustawa o godle została opublikowana w 1990 r. i nie wniosła żadnych zmian w barwie czerwonej, nadal obowiązującym był cynober. Choć przyznać trzeba, iż w tym momencie nastąpił pewien rozdźwięk między barwą czerwoną flagi i pola tarczy herbu.

Niestety, wola szybkiego jej wprowadzenia odbiła się nie tylko na rysunku godła, ale i treści samej ustawy. Tempo prac i ograniczenie się jedynie do kształtu herbu RP wpłynęło także na ilość załączników do niej. Pomimo rozpoczynającej się już komputeryzacji załączniki wydrukowano jedynie w Dzienniku Urzędowym, na kiepskim papierze, i wydruk ten, mimo swojej niedoskonałości, na długo pozostał jedynym źródłem wzorca. Zabrakło także refleksji, a może woli, by pokazać w załączniku ideogramową (kreskową) wersję godła, tak powszechnie stosowaną przez urzędy państwowe. Zabrakło także wzoru owalnej tablicy urzędowej z godłem, a co gorsza, po latach okazało się, że o ile ustawa z roku 1955 straciła moc, o tyle same załączniki, w tym i z tablicą owalną, są prawnie obowiązujące nadal²³, o czym mówiono wcześniej.

W roku 2005, wobec niecichnących zastrzeżeń do Ustawy z 1990 r., z upoważnienia Prezydenta Kwaśniewskiego powołano specjalny Zespół ds. Opracowania Ustawy o Symbolach Państwowych RP, mający uporządkować treść ustawy. Dopracowanie wzoru godła i innych załączników nie było celem komisji, choć ten temat pojawił się w jej pracach. Pomimo półtorarocznych prac komisji (pracowała od 10 marca 2004 do 28 września 2005 i odbyła 34 posiedzenia) i dopracowania treści ustawy zespół został rozwiązany z racji kończącej się prezydentury A. Kwaśniewskiego.

Interesującym faktem jest jedynie odwrotny udział w pracach nad kształtem orła projektantów, a co za tym idzie – skupianie się myślenia heraldyków i historyków na prezentacji podstawowych symboli. Brak zatem w dotychczasowych pracach szerszego spojrzenia projektowego, jakie mamy przy identyfikacji wizualnej firm i wynikających z niej implementacji obwarowanych technologicznie i materiałowo. Brak digitalizacji wzorca i jego odmian, mimo postępującej coraz szerszym frontem komputeryzacji. Brak nawet myślenia o tym. Sprawa opracowania szeroko pojętej identyfikacji wizualnej państwa właściwie nie istnieje. Od czasu do czasu pojawiają się okazjonalne teksty mówiące o potrzebie poprawienia ustawy i jej załączników, jednak bardziej są to spory o kształt korony czy zapisu o godle/herbie niż próba całościowego spojrzenia na problem i poszukiwania sposobu jego rozwiązania.

Ten brak przedstawicieli środowiska projektantów zaważył zapewne również na braku rozeznania heraldyków we współczesnych dokonaniach projektowych w zakresie identyfikacji wizualnej państw.

Opracowanie identyfikacji wizualnej rządu niemieckiego, z uwzględnieniem współczesnych wymogów jej implementacji, również cyfrowej, opracowano już w roku 1996 a oficjalnie wprowadzono w 1999. Od roku 1999 swoje identyfikacje wizualne zmieniło kilka krajów – Holandia, Estonia, Hiszpania, Wielka Brytania, Chile, Francja, Norwegia. Jest zatem materiał do przemyśleń nad taką całościową identyfikacją wizualną państwa. W Polsce tak pojmowany temat identyfikacji

Projekt herbu, Aleksander Bąk, 2009

Projekt herbu, Andrzej-Ludwik Włoszczyński, 2010

właściwie nie istniał, a za kolejnych prezydentów Zespół ds. Opracowania Ustawy o Symbolach Państwowych RP nie kontynuował zaczętych w 2005 roku prac.

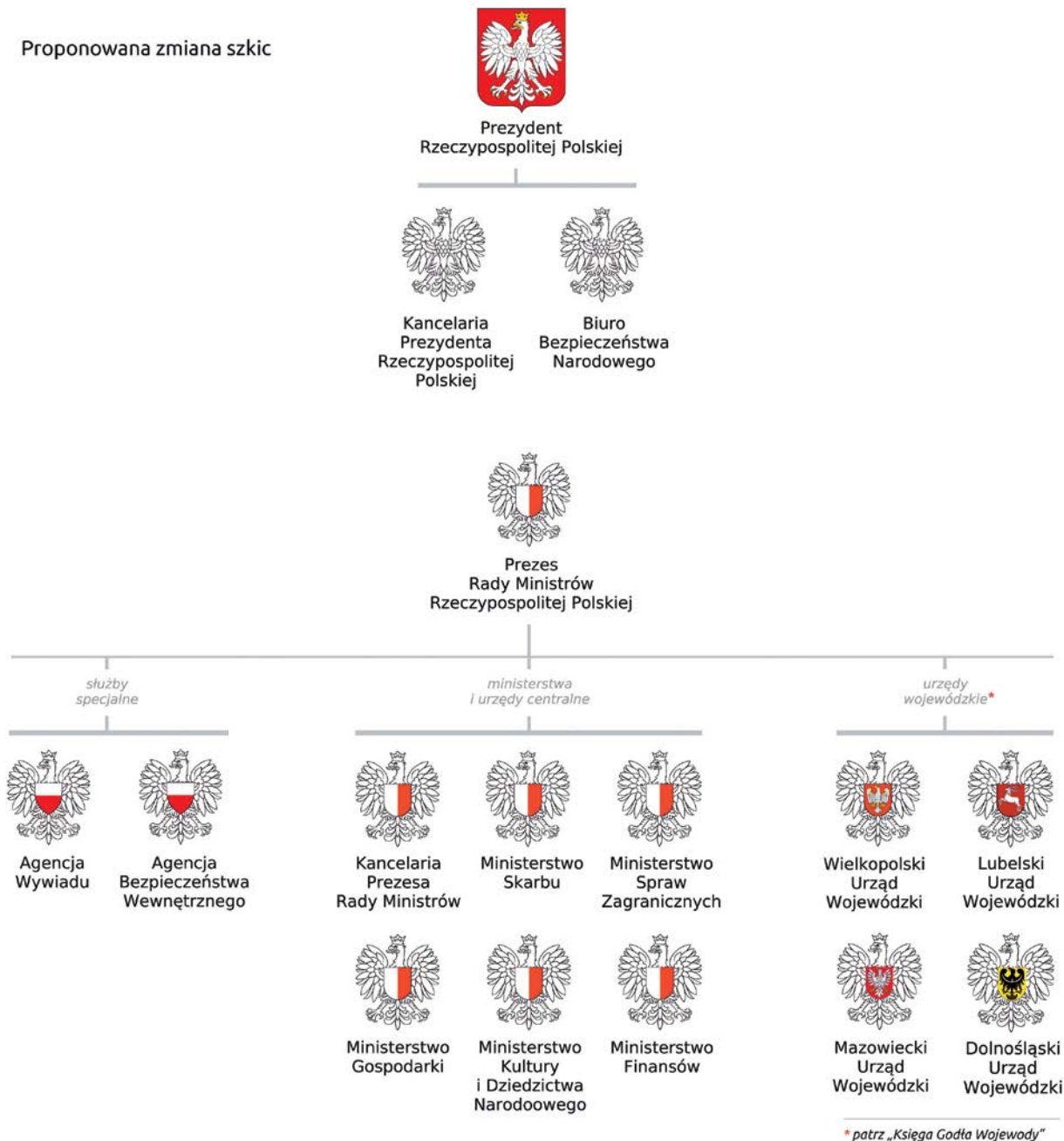
Pojawiły się za to inicjatywy oddolne w środowisku projektantów, na co dzień stykających się z problemami stosowania godła państwowego, jego skalowalności, niedostosowania technologicznego do cyfrowego świata i współczesnych zasad projektowania identyfikacji wizualnej.

22 A.L. Włoszczyński, *Tarcza herbu*, orlido.pl, link: <http://www.orlido.pl/index.php/orli-dom/tarcza-herbu/163>

23 A.L. Włoszczyński, *Zaginiony wzorzec*, orlido.pl, link: <http://www.orlido.pl/index.php/strona-glowna/tablice-zaginiony-wzorzec/1926>

Proponowana zmiana szkic

Projekt Orli Dom, system godeł, Andrzej-Ludwik Włoszczyński

Próby uporządkowania symboli narodowych po roku 2005

1. Inicjatywy oddolne

W 2009 roku grafik Aleksander Bąk zrealizował projekt godła wg Z. Kamińskiego w wersji płaskiej (heraldycznej) w czterech odmianach – wersji kolorowej, ideogramowej (kreskowej), ideogramowej ze szrafurą i w skali szarości. Projekt, jak deklarował wówczas autor, był zrobiony pro publico bono (link <http://www.jakiznaktwoj.pl/herb>). Autor wysłał go do Prezydenta, Premiera i Marszałków Sejmu i Senatu. Bez efektu. Po roku 2011 autor usunął ze strony internetowej formułę *pro publico bono* i w jej miejsce wprowadził obostrzenia prawnoautorskie. W 2015 roku anonsował na swojej stronie JakiZnakTwoj.pl stworzenie „Systemu

Tożsamości Wizualnej Rzeczypospolitej Polskiej”, niestety, nie pokazał opracowania, poza okładką, nie ma zatem żadnej możliwości zapoznania się z nim, co utrudnia analizę i wyrobienie sobie zdania, tak co do zakresu opracowania, jak i jego stylistyki. Także to opracowanie zostało przesłane Prezydentowi, Premierowi i Marszałkom Sejmu i Senatu. Również bez efektu.

W 2010 roku projektant Andrzej-Ludwik Włoszczyński zaprezentował swój, trwający od 2006 r., autorski „projekt Orli Dom”, tak zakreślając jego założenia:

Orli Dom jest prywatnym projektem koncepcyjnym, powstałym na podstawie dotychczasowych doświadczeń i analiz stosowania godła państwowego Polski. Wobec nieprecyzyjności i błędności istniejących w „Ustawie o godle” zapisów oraz wynikających z nich problemów

przy stosowaniu znaków – tak herbu Rzeczypospolitej, jak i samego godła oraz weksyliów²⁴.

Wyznaczonym celem było:

Stworzenie wersji użytkowej herbu i godła RP – „herbu małego”, maksymalnie dostosowanej do różnych mediów i pozwalającej na poprawne stosowanie. Wersja uproszczona, tak w rysunku, jak i odmianach, ze skodyfikowanym w księgę opisem zastosowań danej odmiany oraz użytkową specyfikacją barw, pozwalającą prawidłowo odwzorować herb – system Pantone, CMYK, RGB, web color, RAL. Na tej podstawie opracowanie form i zasad stosowania herbu przez administrację państwa²⁵.

Projekt był konsultowany z heraldykiem p. Krzysztofem Jerzym Guzkiem, członkiem Szkockiego Towarzystwa Heraldycznego oraz Polskiego Towarzystwa Weksylogicznego. Podstawowy tom dokumentacji, dotyczący wersji użytkowych herbu Rzeczypospolitej, był prezentowany przez K.J. Guzka na Międzynarodowym Kongresie Heraldycznym w Maastricht w 2012 r.

„Zaprezentowany na Kongresie Maastricht 2012 projekt Orli Dom – wydana drukiem „Księga Herbu Małego”, a przede wszystkim elegancko wydana księga „Projekt Orli Dom” – zrobił na uczestnikach kongresu olbrzymie wrażenie i spotkał się z bardzo dużym zainteresowaniem. Niżej podpisany przygotował krótkie omówienie Projektu Orli Dom w języku angielskim, który otrzymywali wszyscy rozmówcy. Wszyscy bez mała interlokutorzy niżej podpisanego dokładnie przeglądali obydwa wydawnictwa zadając przy tym wiele szczegółowych pytań. Wszyscy też podkreślali, iż w ich krajach nie ma tak szczegółowego opisanie ich godła państwowego, a warto w tym miejscu dodać, że rozmówcy pochodzili praktycznie ze wszystkich krajów europejskich mających znaczący dorobek heraldyczny – krajów skandynawskich, Anglii, Szkocji, krajów kontynentalnych – Niemiec, Holandii, Belgii, Włoch i Francji, a także i Rosji, Ukrainy czy też Kanady²⁶.

W ramach projektu Orli Dom powstała nie tylko użytkowa wersja godła (w oparciu o znak Z. Kamińskiego), ale także dużo szersze opracowanie koncepcyjne z zakresu identyfikacji państwa obejmujące 5 tomów dokumentacji tak projektowej, jak i opisu stanu historycznego i analizy historycznej (łącznie ok. 1000 stron).

1. Projekt Orli Dom – wersje użytkowe herbu Rzeczypospolitej, z wprowadzonymi zmianami i wariantami, podstawowa księga znaku wraz z analizą stanu zastanego i historyczną godła i barw.

2. Księga godła ministra – koncepcja identyfikacji wizualnej rządu wraz z księgą znaku i analizą stanu zastanego.
3. Księga godła wojewody – koncepcja nowego oznakowania dla wojewodów, 16 wersji godła powiązanego z herbami województw wraz z księgami znaków i analizą stanu zastanego.

System znaków państwa z projektu Marty Gawin, 2011

4. Księga tablic urzędowych – odtworzenie i koncepcja zmian tablic owalnych i prostokątne z godłem, stan prawny i wnioskujące z niego problemy.
5. T-GLOS, system modularnej zmiany sylwety orła – opis systemu wraz z prezentacją wygenerowanych 2000 sylwet orłów
6. Księga marki narodowej – od faviconu do marki narodowej. Zastosowanie godła w najmniejszej skali oraz mediach cyfrowych. Drugim z tematów jest koncepcja zastosowania przetransponowanego Orła jako marki narodowej.

Całość prac nad projektem Orli Dom została zaprezentowana w roku 2015, w nieco zubożonej formie, w trzech ebookach wydanych przez Wydawnictwo e-bookowo.pl²⁷. Link do strony projektu <http://www.orlidom.pl>,

W roku 2011 Marta Gawin przedstawiła swoją pracę dyplomową pt. *System identyfikacji wizualnej struktury organów aparatu państwa polskiego*²⁸ (ASP w Katowicach, 2011 r.). Autorka zaprezentowała całkowicie świeże i bardzo odważne podejście do projektowania znaków państwa, oparte o dogłębną analizę problemu i przy wsparciu merytorycznym heraldyka. Cytat za Graduation Projects²⁹:

24 A.L. Włoszczyński, *Informacje*, orlidom.pl, link: <http://www.orlidom.pl/index.php/informacje>

25 Tamże.

26 J.K. Guzek, *XXX Światowy Kongres Heraldyczny Maastricht 2012*, powiat.lowicz.pl, link: <https://www.powiat.lowicz.pl/plik,9274,xxx-swiatowy-kongres-maastricht-2012-pdf.pdf>

27 Wydawnictwo e-bookowo.pl, Autorzy, link <https://www.e-bookowo.pl/nasi-autorzy/andrzej-ludwik-wloszczynski.html>

28 M. Gawin, *System identyfikacji wizualnej struktury organów aparatu państwa polskiego*, link <https://issuu.com/martagawin/docs/system>

29 Międzynarodowy przegląd projektów dyplomowych, 2011, graduationprojects.eu, link: <https://www.graduationprojects.eu/pl/2011/Marta-Gawin>

W jej systemie nie ma oficjalnego, konstytucyjnego orła, trudnego do przeprojektowania ze względów graficznych i legislacyjnych. Występuje on w kształtach nawiązujących do historycznych form heraldycznych, lecz w istocie mamy do czynienia z logo lub piktogramami, które nie muszą się podporządkowywać innym wymo-

Herb RP, projekt Jerzy Michta, 2017

gom niż czysto projektowe. W propozycji Gawin aparat państwowy został podzielony na cztery grupy: legislatywę, egzekutywę (z podziałem na Prezydenta i Radę Ministrów z administracją rządową), judykaturę oraz finanse publiczne, organy kontroli i ochrony prawa. Autorka przypisała im pięć przedstawień Orła Białego wpisanych w proste figury geometryczne.

Rok 2017 – dr Jerzy Michta prezentuje w dwóch książkach – *Średniowieczny i współczesny Orzeł Biały – godło państwa polskiego w państwowej i terytorialnej heraldyce* oraz *Teka samorządowa z herbami miast i województw.*

Identyfikacja wizualna Ministerstwo Gospodarki, projekt agencja Mamma Studio, 2011

Tablice (wyd. Herb, Kielce 2017) – swoją koncepcję, wraz z projektami godła państwowego i unifikacji herbów terytorialnych (miasta i województwa). Koncepcja zakłada zunifikowanie przedstawień orła i innych godeł heraldycznych poprzez stworzenie jednolitego systemu, na bazie zasad heraldyki żywej (z okresu jej

początków). Ciekawa heraldycznie idea, interesująca w warstwie merytorycznej choć kontrowersyjna, niestety, nieprzystająca do współczesnego projektowania znaków i mało realna do wprowadzenia. Trudna, a wręcz niemożliwa do zrealizowania, tak z racji obecnego stanu prawnego, jak i ogromu kosztów wymiany tak szerokiego zakresu herbów. Wątpliwości budzi także unifikacja wszystkich orłów herbowych do jednej sylwety, a co za tym idzie – ztracenie ich indywidual-

Rzeczpospolita Polska Ministerstwo Spraw Zagranicznych

Identyfikacja wizualna Ministerstwa Spraw Zagranicznych, projekt Jerzy Janiszewski, 2011

alnego wyglądu. Założenie zunifikowania wszystkich orłów do jednego wzoru kłóci się z obecnym postrzeganiem znaku, jak i stojącym za tym bezwzględny wymogiem oryginalności i odróżnialności każdego ze znaków od innych. Z tego też punktu widzenia każdy orzeł w znakach terytorialnych musi nosić własne cechy charakterystyczne, niepowielające cech innych orłów (vide herby województw mazowieckiego, wielkopolskiego i małopolskiego).

2. Inicjatywy instytucji państwa

W 2011 roku Ministerstwo Gospodarki zleciło agencji Mamma Studio zaprojektowanie identyfikacji wizualnej ministerstwa. W ramach przyjętego do wdrożenia opracowania w logo ministerstwa pojawił się mocno zmodyfikowany orzeł.

Mamma Studio poszło z modyfikacją orła „na skróty” i w projekcie, niestety, wdrożonym, przedstawiło nie tylko źle narysowanego orła, wyrzucono nieco szczegółów rysunku i dodano szarobury kolor wypełnienia. Orzeł Biały stał się, jak to określili projektanci, stalowy. Dopiero po fali krytyki i kolejnych trzech latach ministerstwo postanowiło orła wybielić ogłaszając w BIP zapytanie ofertowe następującej treści:

Zapytanie ofertowe na modyfikację Systemu Identyfikacji Wizualnej. Zapytanie ofertowe, którego przedmiotem jest modyfikacja Systemu Identyfikacji Wizualnej polegająca na zmianie koloru elementu logotypu (orła) ze stalowego na biały w Księdze Systemu Identyfikacji Wi-

zualnej oraz wszystkich jej elementów. Termin składania ofert upływa dnia 23. 04.2014 r. o godz. 13.00.

Na szczęście Ministerstwo zostało zlikwidowane i orzeł przestał straszyć w przestrzeni publicznej.

Herb RP, opracowanie wersji elektronicznych, projekt Leszek Bielski, konsultacje Andrzej Heidrich, 2017

2011 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych – identyfikacja wizualna ministerstwa, projekt Jerzy Janiszewski (twórca „solidarycy”)³⁰. Identyfikacja wizualna ograniczona do jednego ministerstwa, choć jej implementacja dla innych podmiotów nie byłaby trudna.

W listopadzie 2016 r. Ministerstwo Cyfryzacji rozpoczęło prace nad ujednoczeniem stron rządowych, serwisów ministerstw. Serwis gov.pl, mający skupiać strony ministerstw, ruszył w 2018 r. Projekt i wykonanie Michał Galubiński z zespołem. Kwestia wyglądu godła państwowego była sprawą drugorzędną. Po 2018 r. dalszy rozwój serwisu przebiega już bez nadzoru projektanta.

W marcu 2017 roku wykonano na zlecenie Senat RP opracowanie godła państwowego i orła zygmunto-wskiego (znak Kancelarii Senatu) w wersji elektronicznej, autor Leszek Bielski we współpracy z Andrzejem Heidrichem. Zakres prac obejmował warianty barwne, monochromatyczne i achromatyczne oraz do tłoczenia. Określenie kolorystyki na podstawie parametrów CMYK, RGB, PMS, HTML, ORACAL i RAL; określenia pól ochronnych; określenia zasad prezentacji z innymi znakami. Założeniem projektu było maksymalnie wierne przełożenie malarskiej wersji godła państwowego, będącej załącznikiem do Ustawy o godle, na wersję zdigitalizowaną, niebędącą po prostu skanem projektu A. Heidricha z roku 1990. Senat nie zdecydował się na opracowanie wersji kreskowej. Ten bardzo dobry projekt został wdrożony. L. Bielski opracował także na własny użytek wersję cieniowaną kreskowo w duchu drzeworytniczym. Ten zdigitalizowany projekt godła, przygotowany przez Senat, był oferowany Ministerstwu Kultury i Dziedzictwa Narodowego jednak nie skorzystano z oferty.

2018 r. Rozwinięciem wyżej opisanego opracowania godła był konkurs senacki, przy wsparciu merytorycz-

**KANCELARIA
PREZYDENTA
RZECZYPOSPOLITEJ
POLSKIEJ**

BIURO DO SPRAW
NARODOWEJ RADY ROZWOJU,
SAMORZĄDU
I INICJATYW OBYWATELSKICH

**KANCELARIA
PREZESA
RADY MINISTRÓW**

DEPARTAMENT STRATEGII
I KOMUNIKACJI INTERNETOWEJ

**MINISTERSTWO
KULTURY
I DZIEDZICTWA
NARODOWEGO**

DEPARTAMENT
SZKOLNICTWA ARTYSTYCZNEGO
I EDUKACJI KULTURALNEJ

Wstępna identyfikacja organów państwa, projekt Marcin Władyka, 2018

14 czerwca 2016 zarządzeniem nr 74 Prezesa Rady Ministrów powołany zostaje Zespół do spraw identyfikacji wizualnej administracji rządowej pod przewodnictwem ministra Szefernakera, sekretarza stanu w KPRM³¹. Zespół istniał do momentu odejścia ministra Szefernakera, w styczniu 2018, do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Niestety, nic nie wiadomo na temat dokonań zespołu.

nym Stowarzyszenia Twórców Grafiki Użytkowej, na opracowanie identyfikacji wizualnej Senatu. Wybrany projektantem został Marcin Władyka. W trakcie prac nad projektem poszerzono jego zakres o wstępną przymiarę do identyfikacji organów państwa, na bazie systemu opracowywanego dla Senatu RP. System, w zakresie obejmującym tylko identyfikację wizualną Senatu, jest aktualnie wdrażany pod nadzorem projektanta.

W marcu 2018 roku Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego zaprosiło wybrane podmioty do składania ofert na opracowanie załączników do znowelizowanego projektu Ustawy o godle w następującym zakresie:

³⁰ http://www.jerzy-janiszewski.com/pdf/msz_3.pdf

³¹ https://bip.kprm.gov.pl/kpr/bip-rady-ministrow/organy-pomocnicze/organy-pomocnicze-preze/3709,Zespol-do-spraw-identyfikacji-wizualnej-administracji-rzadowej.html?fbclid=IwAR0Y3kokLnG4_sIDjmvfmqpMXUHx74Kjp-kuIm6uwsE5K_GRm3T4o8HV5VgE

Opis przedmiotu zamówienia

UWAGA! Szczegółowy opis przedmiotu zamówienia zostanie przekazany wyłonionemu wykonawcy.

Przedmiotem zamówienia jest sporządzenie załączników graficznych do projektowanej ustawy o symbolach państwowych Rzeczypospolitej Polskiej, to jest:

- (1) opracowanie specyfikacji barw Rzeczypospolitej (biały i czerwony) we wszystkich aktualnie będących w użyciu systemach standaryzacji kolorów, przy czym barwy Rzeczypospolitej Polskiej stosują się również do kolorystyki herbu państwowego i Chorągwi Rzeczypospolitej. Czerwony (karmazyn), Biały, Żółty, Srebrny, Złoty, Czarny CMYK, Pantone®, Pantone® textil, RGB, NCS, RAL, HKS, web color, CIE 1976 (CieLab)
Założeniem jest wybór barwy czerwonej (karmazyn) o unikatowym charakterze, która mogłaby być używana wyłącznie dla celów polskich symboli państwowych (zastrzeżona).
- (2) Opracowanie w wersji cyfrowej godła Rzeczypospolitej Polskiej przedstawiającego wizerunek orła białego w złotej koronie otwartej na głowie zwróconej w prawo, z rozwiniętymi skrzydłami, z dziobem i łapami złotymi umieszczony w czerwonym polu tarczy stanowiący herb państwowy Rzeczypospolitej Polskiej z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego.
- (3) Opracowanie w wersji cyfrowej wektorowej (dwuwymiarowej i czterokolorowej) wersji godła Rzeczypospolitej Polskiej przedstawiającego wizerunek orła białego w złotej koronie otwartej na głowie zwróconej w prawo, z rozwiniętymi skrzydłami, z dziobem i łapami złotymi umieszczony w czerwonym polu tarczy stanowiący herb państwowy Rzeczypospolitej Polskiej z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego.
- (4) Opracowanie w wersji cyfrowej wektorowej (monochromatycznej) wersji godła Rzeczypospolitej Polskiej przedstawiającego wizerunek orła białego w złotej koronie otwartej na głowie zwróconej w prawo, z rozwiniętymi skrzydłami, z dziobem i łapami złotymi umieszczony w czerwonym polu tarczy stanowiący herb państwowy Rzeczypospolitej Polskiej z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego.
- (5) Opracowanie w wersji cyfrowej wektorowej (achromatycznej zamkniętej ze szrafurą jasną oraz achromatycznej zamkniętej w postaci ideogramu) wersji godła Rzeczypospolitej Polskiej przedstawiającego wizerunek orła białego w złotej koronie otwartej na głowie zwróconej w prawo, z rozwiniętymi skrzydłami, z dziobem i łapami złotymi umieszczony w czerwonym polu tarczy stanowiący herb państwowy Rzeczypospolitej z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego.
- (6) Opracowanie w wersji cyfrowej godła Rzeczypospolitej Polskiej przedstawiającego wizerunek orła białego w złotej koronie otwartej na głowie zwróconej w prawo, z rozwiniętymi skrzydłami, z dziobem i łapami złotymi z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego.
- (7) Opracowanie w wersji cyfrowej wektorowej (dwuwymiarowej i trójkolorowej) godła Rzeczypospolitej Polskiej przedstawiającego wizerunek orła białego w złotej koronie otwartej na głowie zwróconej w prawo, z rozwiniętymi skrzydłami, z dziobem i łapami złotymi z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego.
- (8) Opracowanie w wersji cyfrowej wektorowej (achromatycznej, ideogramu) godła Rzeczypospolitej Polskiej przedstawiającego wizerunek orła białego w złotej koronie otwartej na głowie zwróconej w prawo, z rozwiniętymi skrzydłami, z dziobem i łapami złotymi z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego.
- (9) Opracowanie w wersji cyfrowej godła Rzeczypospolitej Polskiej przedstawiającego wizerunek orła białego w złotej koronie otwartej na głowie zwróconej w prawo, z rozwiniętymi skrzydłami, z dziobem i łapami złotymi umieszczony w czerwonym polu płata z białym obramieniem w kształcie wężyka generalskiego stanowiącego Chorągiew Rzeczypospolitej; oparte na Chorągwi używanej przez Prezydenta RP do 1989 r.
- (10) Konstrukcja pola ochronnego dla herbu Rzeczypospolitej Polskiej oraz wizerunku orła białego ustalonego dla godła państwowego Rzeczypospolitej Polskiej z uwzględnieniem ich różnorodnych sposobów użytkowania.
- (11) Określenie graficzne przykładów niedopuszczalnych modyfikacji oraz zasad współwystępowania z innymi znakami, uwzględniającego konstrukcję pola ochronnego.
- (12) Opracowanie w wersji cyfrowej wzoru flagi państwowej Rzeczypospolitej Polskiej (także w wersji achromatycznej ze szrafurą jasną).

- (13) Opracowanie w wersji cyfrowej wzoru flagi narodowej (także w wersji achromatycznej ze szrafurą jasną).
- (14) Opracowanie w wersji cyfrowej wzoru sztandaru jednostki wojskowej uwzględniającego zmianę wizerunku orła białego ustalonego dla godła państwowego Rzeczypospolitej Polskiej z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego (obecny załącznik 4a).
- (15) Opracowanie w wersji cyfrowej bandery wojennej z uwzględnieniem barw Rzeczypospolitej Polskiej oraz uwzględniającej zmianę wizerunku orła białego ustalonego dla godła państwowego Rzeczypospolitej Polskiej z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego.
- (16) Opracowanie w wersji cyfrowej flagi lotnisk (lądowisk) wojskowych z uwzględnieniem barw Rzeczypospolitej Polskiej oraz uwzględniającej zmianę wizerunku orła białego ustalonego dla godła państwowego Rzeczypospolitej Polskiej z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego.
- (17) Opracowanie wzoru rysunkowego medalu „Siły Zbrojne w Służbie Ojczyzny” z uwzględnieniem zmiany wizerunku orła białego ustalonego dla godła państwowego Rzeczypospolitej Polskiej z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego.
- (18) Opracowanie wzoru odznaki „Medalu za Zasługi dla Policji” z uwzględnieniem zmiany wizerunku orła białego ustalonego dla godła państwowego Rzeczypospolitej Polskiej z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego.
- (19) Opracowanie wzoru Krzyża Zesłańców Sybiru z uwzględnieniem zmiany wizerunku orła białego ustalonego dla godła państwowego Rzeczypospolitej Polskiej z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego.
- (20) Opracowanie wzoru odznaki medali za zasługi dla Straży Granicznej z uwzględnieniem zmiany wizerunku orła białego ustalonego dla godła państwowego Rzeczypospolitej Polskiej z uwzględnieniem zmian zaproponowanych przez zamawiającego³².

W kwietniu 2018 zaproszono do rokowań nad podpisaniem umowy konsorcjum WallB (A.L. Włoszczyński i L. Bielski). Rokowania, dot. wykonania załącznika graficznego do ustawy, zakończyły się, po kolejnych trzech miesiącach bezruchu, z powodu formalnego

³² Cytat z zapytania ofertowego MKiDN, przesłanego autorowi e-mailem.

upłynięcia ważności szacowania wartości zamówienia. W sierpniu 2018 r. sprawa ponownie wróciła, w postaci rozesłanego wybranym podmiotom zapytania cenowego, a po kolejnych kilku dniach zapytania ofertowego. Rozstrzygnięciem był wybór jako wykonawcy Aleksandra Bąka, we wrześniu 2018 r. Początkowy zakładany czas wykonania opracowań uległ zmianie, z 30 dni roboczych w pierwszym zapytaniu, do 50 dni roboczych w drugim. Można zatem zakładać, że opracowanie zostało wykonane w grudniu 2018 r. Niestety, z racji utajnienia prac przez MKiDN ich efekty nie są znane w żadnym zakresie.

Na wspólnym posiedzeniu Komisji Kultury i Środków Przekazu i Komisji Ustawodawczej w dniu 13.03.2018 Paweł Lewandowski, wiceminister kultury i dziedzictwa narodowego, odpowiadając na pytanie, kiedy zaprezentowana zostanie nowa wersja ustawy, stwierdził:

Gdy tylko będziemy mieć gotowe wszystkie załączniki. To zależy tylko od artystów i specjalistów, którzy się tym zajmują. Ja dałem czas mniej więcej do końca kwietnia na przedstawienie tego resortowi, czyli tej notacji i innych załączników, które są w ustawie³³.

Zaś w kwestii załączników graficznych odpowiedział, co następuje:

Ja mam tylko jedną uwagę szczegółową do art. 1 zmiany czwartej. W załączniku nr 1 w uwadze dodaje się wyrazy „korona, dziób i szpony – złote”. Tutaj mam pewien problem dotyczący pojęcia „szpony”, albowiem wydaje się, że w godle złote są pazury w szponach, a nie całe szpony. Pytanie, czy jeżeli zapiszemy słowo „szpony”, to nie spowoduje to konieczności dokonania zmiany godła, a konkretnie pokolorowania całych szponów orła, czyli mniej więcej, mówiąc umownie, do kolan, na złoto. Wtedy wbrew opinii Ministerstwa Finansów będzie to rodziło skutki finansowe, bo będziemy musieli najzwyczajniej w świecie wymienić wszystkie godła na zgodne z załącznikiem, z tym, jak to jest określone, więc...

³³ Wspólne posiedzenie Komisji Kultury i Środków Przekazu (nr 86), Komisji Ustawodawczej (nr 230) w dniu 13-03-2018, Senat.gov.pl, link https://www.senat.gov.pl/prace/komisje-senackie/przebieg,7638,1.html?fbclid=IwAR2GY-zNDtIGS0SS6Fc5OJsL42_Sxu8KFitfmGBCvV2f8MEOT5VDeSbmtOAg

Tylko tego dotyczy moja uwaga, aczkolwiek sam załącznik się nie zmienia, chociaż się zmieniają słowa o pisujące³⁴.

Warto tu wspomnieć, iż tak przedwojenne konkursy, jak i ten powojenny, miały zapisane wyraźnie, że złote mają być części rogowe orła – dziób i szpony, inaczej mówiąc pazury/paznokcie. Domniemywać zatem należy, że skoro pojawia się taka wątpliwość pana ministra, to oznacza ona brak dogłębnego zapoznania się historycznego z tematem. Pozostaje zatem czekać na publiczną prezentację załączników do nowej ustawy o naczelnym symbolach państwa.

Najnowsze jednak enuncjacje prasowe nie napawają optymizmem. Dziennik Rzeczpospolita z 20.02.2018 w artykule *Dzień Flagi ma się przeistoczyć w święto symboli RP*, autorstwa Wiktora Ferfeckiego, cytuje ciekawe stwierdzenie senatora Jana Rulewskiego o pracach nad symbolami narodowymi w MKiDN:

– Prace te jednak nie wydają się być zaawansowane na tyle, by nowa ustawa mogła wejść w życie w tej kadencji – mówi Rulewski.

Stan prac nad nową ustawą w marcu 2019 r. wygląda bowiem tak, że o ile zakończono prace samą ustawą i jej załącznikami graficznymi, to nadal trwają prace nad hymnem Rzeczypospolitej. Z drugiej strony, Centrum Legislacyjne Rządu wpisało procedowanie nad tą ustawą na II kwartał 2019 r.

Konkluzja

Odwołując się do zaprezentowanej na początku definicji „identyfikacji wizualnej” można stwierdzić jedno – Polska nie posiadała i nie posiada takiego jednolitego opracowania, a to, co występuje w przestrzeni publicznej i możemy przyporządkować temu określeniu, jest zbiorem dość niejednorodnych opracowań jednostkowych, dla wąskiego zakresu użytkowego, tworzonych przez wielu projektantów bez wzajemnych związków i naczelnej idei za tym stojącej, przy jednoczesnym braku jednego ośrodka koordynującego i nadzorującego.

Opracowania oddolne, przynajmniej niektóre (Gawin, Włoszczyński), starają się zaprezentować szerszy zakres postrzegania i funkcjonowania symboliki państwa, a co za tym idzie – zasugerować wymóg kompleksowości takiego opracowania. Jednak jako inicjatywy prywatne i jednoosobowe nie są w stanie

zastąpić niezbędnego w takim zamierzeniu zespołu interdyscyplinarnego, obejmującego oprócz projektantów także technologów różnych specjalizacji. Dla którego to zespołu baza merytoryczna (historyczna i heraldyczna) już istnieje, wystarczy sięgnąć do wniosków z dyskusji okresu międzywojnia i okresu po transformacji ustrojowej z 1989 r. Efektem prac takiego zespołu powinno być wypracowanie całkowicie nowego kształtu symboliki państwa z zachowaniem zasad heraldycznych, odniesień historycznych, ale w duchu zgodnym z percepcją i stylem wieku XXI. Nie ma bowiem najmniejszego sensu ciągle retuszowanie i poprawianie naszego Orła Białego w wersji z roku 1927. Wypaczenie pierwotnego projektu Zygmunta Kamińskiego, które zaczęło się już w fazie przenoszenia go do druku Rozporządzenia w roku 1927, trwa do dziś. Ma rację prof. Marek Adamczewski³⁵, że albo trzeba wrócić do postaci kanonicznej, autorskiej, albo zaprojektować orła na nowo, tym bardziej, jeśli uznamy za wiążące wszystkie zastrzeżenia heraldyków międzywojnia, jak i doby współczesnej, sumujące się krótką oceną jego nieheraldyczności (dotyczy to samego orła, ale zastrzeżenia budzi także dobór kształtu tarczy herbowej). Nie da się na dłuższą metę tylko trochę poprawiać detale, czy wprowadzać nagle elementy, których w tym projekcie nigdy nie było (vide złote nogi), by orzeł Kamińskiego był trochę bardziej zgodny z heraldyką. Będąc bowiem trochę bardziej zgodny z heraldyką w detalu, nadal będzie aheraldyczny jako całość, jako herb Rzeczypospolitej.

Jak do tej pory rządzący przegapili najlepsze okazje, nie tyle na podjęcie prac nad unormowaniem symboliki państwa, a zakończenia tychże prac projektowych i wprowadzenia ich w życie. Minęło 90-lecie od wprowadzenia orła projektu Z. Kamińskiego, jako godła państwa (2017). Minęło 100-lecie odzyskania niepodległości (2018). Teraz wypada wyciągnąć wnioski i zabrać się do pracy – za siedem lat, w 2027 r., herb Kamińskiego będzie miał 100 lat, to okazja pierwsza, kolejna pojawi się rok później, przy okazji 110-lecia odzyskania niepodległości. Nie zmarnujmy tego czasu.

Słowa kluczowe: Orzeł Biały, godło, identyfikacja wizualna państwa, Rzeczpospolita Polska, Zygmunt Kamiński, symbolika narodowa

³⁵ M. Adamczewski, *Orzeł Biały 1927–2017 ver. Orzeł Biały 2.0. Uwagi na marginesie prac prowadzonych w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego nad zmianą ustawy o godle państwowym i nad korektą realizacji plastycznej polskiego orła państwowego*, „Rocznik Łódzki” 2018, nr 68.

ANDRZEJ-LUDWIK WŁOSZCZYŃSKI

Visual identity of the Polish state in the eyes of a designer

Summary

The author presents successive visual changes of the national emblem of the Republic of Poland in the past hundred years, i. e. since regaining independence until now, from the perspective of a professional visual identification designer. He shows how successive experiments with form, changes and modifications of the visual aspect of Poland's national symbols in the past 100 years have suffered from a major fault – hasty political decisions. Despite long discussions and stipulations by historians and heraldists, indeed, often against them, the decisions made have been flawed, admitting incomplete solutions, from the first attempts to regulate provisional national symbols (pursuant to the Law of 1 August 1919, where the attachment is missing containing the model of the national emblem of the Republic of Poland), to the White Eagle introduced by decree, designed by Zygmunt Kamiński (1927) and contemporary regulations. The author also presents current grass-roots attempts to address the anti-heraldic nature and incongruity of the Polish emblem as regards contemporary requirements of its implementation on various carriers of information and in various technologies.

Key words: White Eagle, national emblem, visual identity of the state, Republic of Poland, Zygmunt Kamiński, national symbols

Bibliografia

- Adamczewski M., *Orzeł Biały 1927–2017 ver. Orzeł Biały 2.0. Uwagi na marginesie prac prowadzonych w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego nad zmianą ustawy o godle państwowym i nad korektą realizacji plastycznej polskiego orła państwowego*, „Rocznik Łódzki” 2018, nr 68.
- Adamczewski M., *Orzeł Biały z 1 VIII 1919 roku – idealny wzór polskiego orła państwowego czy „heraldyczne nieszczęście”?* Uwagi na marginesie inicjatywy obywatelskiej w sprawie przywrócenia „tradycyjnego” herbu Rzeczypospolitej [w:] „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2018, t. XX.
- Adamczewski M., *Orzeł Biały, ale jaki? Poszukiwania formy polskiego orła państwowego w okresie międzywojennym*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. XVI (XXVII), s. 19.
- Dudziński P., *Z dziejów Orła odrodzonej Rzeczypospolitej*, „Studia i Materiały Centralnej Biblioteki Wojskowej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego” 2018, nr 2 (9).
- Gawin M., *System identyfikacji wizualnej struktury organów aparatu państwa polskiego*, <https://issuu.com/martagawin/docs/system>
- Katalog prac konkursowych na marki pocztowe królestwa polskiego*, Warszawskie Towarzystwo Artystyczne, Warszawa 1918
- Media i Marketing Polska (DT)*, <http://www.newslines.pl/naukapublicrelations/slownikpojec/art44,system-identyfikacji-wizualnej.html>
- Opalek M., *Białe Orły. Rzecz o godle i barwach państwa polskiego*, „W Obronie Ojczyzny” (Lwów) 1921.
- Pietras T., *Z Orłem Białym poprzez wieki. Cz. 4: Spory o orła i koronę w XIX i XX wieku*, orzelbialy.edu link: http://orzelbialy.edu.pl/czesc-5/?fbclid=IwARoyDuPhhFs8XjFoqoP8SeCELXfU79GchxPNmxAumkQdnyuhmi10_BfuXO4 oraz histmag.org, link: <https://histmag.org/Z-Orlem-Bialym-poprzez-wieki-Cz.-4-Spory-o-orla-i-korone-w-XIX-i-XX-wieku-8290>
- Pudłowski L., *Z najnowszych dziejów Orła Białego*, [w:] *Orzeł Biały, herb państwa polskiego. Materiały sesji naukowej w dniach 27–28 czerwca 1995 roku na Zamku Królewskim w Warszawie*, red. S.K. Kuczyński, DiG, Warszawa 1996.
- Wrona J., *Najnowsze dzieje symboli państwowych i narodowych polski*, <https://www.pogotowieflagowe.pl/artykuly/najnowsze-dzieje-symboli-panstwowych-i-narodowych-polski.html>
- Włoszczyński A.L., *Niestala czerwień*, 20.04.2012, orlidom.pl, <http://www.orlidom.pl/index.php/historia/niestala-czerwień/754>
- Włoszczyński A.L., *Dwa w jednym*, orlidom.pl, link: <http://www.orlidom.pl/index.php/historia/dwa-w-jednym/2332>
- Włoszczyński A.L., *MAiC odpowiada*, orlidom.pl, link: <http://www.orlidom.pl/index.php/orli-dom/maic-odpowiada/1334>